

MIROŚLAWA KAWECKA

POSTAĆ KASANDRY W DRAMATYCZNEJ INTERPRETACJI ŁESI UKRAINKI I POETYCKIM ODCZYTANIU WISŁAWY SZYMBORSKIEJ

Kultura europejska ukształtowana na gruncie spuścizny judeochrześcijańskiej oraz grecko-rzymskiej zawsze sięgała po toposy wywodzące się z tych właśnie tradycji, są one obecne w literaturze i sztuce każdego narodu europejskiego. Nabyły one cech archetypicznych, niosących uniwersalne przesłanie o wartościach naszej kultury, jej wzorcach i jej dylematach. Szczególne miejsce zajmują w tym obszarze postaci mitologiczne, co nieodłącznie wiąże się z mitem jako wzorcem narracyjnym, ustanawiającym sens ludzkiej egzystencji, bowiem mit opowiada o fundamentalnych doświadczeniach człowieka, dostarczając języka do ich opisu¹.

Szczególne rolę w analizie wzajemnych relacji mitu i literatury odgrywa krytyka mitograficzna, której jednym z czołowych reprezentantów jest Northrop Frye. Uczony ten w swoich poszukiwaniach naukowych oparł się na teorii archetypów Junga (odrzucając jednocześnie niektóre jej elementy, takie jak zbiorowa nieświadomość, a archetyp traktując wyłącznie jako wzorzec, model używany w procesie tworzenia², a także na badaniach z zakresu symboliki Ernsta Cassirera. Dla Frye mit stanowi przede wszystkim określony typ opowieści rzadko osadzonej w historii, funkcjonujący ponad lub przed czasem, tworząc tym samym opowieść wzorzec.³ Badacz akcentuje przy tym głównie kulturowe znaczenie mitu i wzorców przezeń reprezentowanych, podkreślając, że mitologia jako całość tworzy swoistą matrycę dla literatury, do której ta bez

DR MIROŚLAWA KAWECKA – Katedra Literatury Ukraińskiej Instytutu Filologii Słowiańskiej KUL; adres do korespondencji: Al. Raławickie 14, 02-950 Lublin; e-mail: kawek@kul.pl

¹ R. M a y, *Blaganie o mit*, przekł. B. Moderska, T. Zysk, Poznań 1991, s. 13.

² N. F r y e, *Mit, funkcja, przemieszczenie*, „Pamiętnik Literacki” 60(1969), z. 2, s. 287.

³ Tamże, s. 293-294.

przerwy powraca, jest jednocześnie źródłem prastarych obrazów-wzorców, oddziałujących na artystę, a stąd wtórnie na jego dzieło. Utwór literacki niejako aktualizuje i odtwarza wzorce i schematy mityczne, dokonując ich przekształceń i przemieszczeń⁴.

We wszystkich kulturach mitologia niepostrzeżenie łączy się z literaturą, zostaje niejako w nią wcielona, a mit, poczynając od Homera, zawsze stanowił jej integralny element. Tracąc swe znaczenie religijne, stał się opowieścią poetycką, którą można opowiedzieć na nowo na wiele sposobów⁵, można ją przetwarzać lub wzbogacać o nowe szczegóły, można odkrywać w niej coraz nowe wzorce⁶.

Jeśli spojrzeć z tej perspektywy na ukraińską tradycję literacką, to stwierdzić można, że przetwarza ona i transformuje przede wszystkim własne mity, ale odwołuje się również do klasycznej tradycji europejskiej. Specyfika rozwoju kulturowego Ukrainy powoduje, że motywy kultury antycznej, bardziej obecne w literaturach zachodnioeuropejskich, aktualizują swą obecność w tej kulturze przede wszystkim w okresach, gdy nasilają się jej związki z kulturą Zachodu. Tak np. dzieje się w czasie ukraińskiego baroku, szeroko czerpiącego z dorobku kulturowego antyku, czy w okresie modernizmu. W tej epoce wyjątkowe miejsce zajmuje w aspekcie omawianego zagadnienia twórczość Łesi Ukrainki, która niejako swoim zadaniem twórczym uczyniła adaptację wielkich tematów kultury na grunt literatury ukraińskiej. Jednym z takich tematów, który ukraińska poetka wykorzystała w swej pracy, stała się postać wieszczki trojańskiej Kasandry.

W potocznym rozumieniu Kasandra funkcjonuje w kulturze jako synonim osoby wróżącej nieszczęście, zaś określenie „wizja kasandryczna” niesie za sobą wizję zniszczenia i zagłady. Historia tej postaci stała się źródłem inspiracji dla wielu twórców wszystkich dziedzin sztuki, zarówno w starożytności, jak i w czasach nowożytnych. W literaturze starożytnej pojawia się najpierw u Homera (*Iliada*), a później u Pindara w *Odzie Pytyjskiej* oraz w *Agamemnonie* Ajschylosa⁷, w literaturze nowożytnej występuje jako bohaterka dzieł dramatycznych (np. u Schillera), w malarstwie (Rubens), rzeźbie (Klinger), muzyce (Bach) itp., a obecnie coraz częściej także w filmie.

⁴ Tamże, s. 296-297.

⁵ Tamże, s. 287

⁶ Tamże, s. 296

⁷ Z. Kubiak, *Mitologia Greków i Rzymian*, Warszawa 2003, s. 268.

Ponadczasowość obrazu Kasandry wynika, jak w przypadku innych toposów kultury, z uniwersalności przekazu jej doświadczenia. Zupełnie bez znaczenia pozostaje fakt, że sama postać Kasandry w istocie ma pochodzenie nie mitologiczne, lecz literackie. Homer, kreując postać tej bohaterki w *Iliadzie*, uczynił ją jednak częścią mitologii, już w czasach wielkiego epika greckiego stawała się ona inspiracją dla różnych opowieści. Jak zauważa Zygmunt Kubiak, to właśnie literatura antyczna, zwłaszcza poezja grecka spowodowała, że mity przeniknęły do naszej świadomości, jednak „przedhomerowe dzieje poezji greckiej” nie są nam znane, nie wiemy, od kiedy ta poezja żywiła się nimi⁸. Dlatego też twierdzenie, jakoby postać Kasandry, to jedynie literacka konkretyzacja kapłanek greckich-Pytii, inspirowana Wyrocznią Delficką, której patronem zresztą był Apollo, na pewno ma swoje uzasadnienie. Nie wpływa to jednak na archetypowy przekaz tego obrazu.

W literaturze polskiej postać Kasandry jest znacznie mocniej zakorzeniona niż w tradycji ukraińskiej, bowiem sama kultura polska mocniej tkwi w dyskursie zachodnioeuropejskim, a stąd również antycznym. Dlatego Kasandra pojawia się jako obraz literacki już w epoce odrodzenia (*Odprawa posłów greckich*), znacznie częściej też staje się inspiracją dla współczesnych nam tekstów literatury, np. w poezji Jacka Kaczmarskiego, Anny Kamieńskiej czy Wisławy Szymborskiej. W literaturze ukraińskiej Kasandra jako centralny temat pojawia się po raz pierwszy właśnie w twórczości Łesi Ukrainki. Warto przyrzeć się bliżej, w jaki sposób literatura polska i ukraińska transformuje ten sam antyczny praobraz.

Niniejsze rozważania stanowią więc próbę porównania kreacji literackiej Kasandry w literaturze polskiej i ukraińskiej na przykładzie dramatu poetyckiego *Kasandra* – Łesi Ukrainki oraz wiersza *Monolog dla Kasandry* autorstwa Wisławy Szymborskiej. Porównanie takie już na początku napotkać może pewne bariery dotyczące różnic genologicznych. Utwór ukraiński jest dramatem, zaś polski – poezją. Jednak *Kasandra* ukraińska to dramat poetycki, charakteryzujący się szczególną poetyckością języka i tekstu, a także metaforyzacją i symbolizacją znaczeń, co nadaje mu charakter, podobnie jak bywa to w poezji, filozoficznego uogólnienia. W znaczącym stopniu fakt ten ułatwia analizę porównawczą obu utworów.

W naszych dociekaniach warto również zwrócić uwagę na różnice czasowe powstania obydwu dzieł, co przekłada się na odmienny kontekst kulturowy każdego z nich, wynikający z uwarunkowań aktualnej dla niego epoki lite-

⁸ Tamże, s. 20.

rackiej. Dramat Ukrainki powstał w 1907 roku, zaś utwór Szymborskiej dokładnie 60 lat później, w roku 1967, w tym też roku włączony został do zbioru poetyckiego *Sto pociech*. Zważywszy jednak, że omawiane utwory są dziełami wybitnych poetek i osobowości twórczych, wydaje się, iż rozróżnienie czasowe nie rzutuje w naszym konkretnym przypadku na kwestie ich porównania, bowiem to właśnie aspekt indywidualności twórczej obu autorek jest dla naszych dociekań fundamentalny, nie zaś okres, w którym powstały utwory. Poza tym, jak zauważają autorki monografii *Від модерну до авангарду*, utwór ukraińskiej poetki jest w swej wymowie zbliżony do europejskiego dramatu egzystencjalnego XX wieku, szczególnie jeżeli chodzi o sposób traktowania podstawowych prawd ontologicznych: życia i śmierci, utraty sensu, wiary, niemożności racjonalnego ogarnięcia przyczyn i skutków.

Недаремно образ Кассандри, не дуже популярний на початку ХХ століття, наприкінці цього століття набуває популярності у світовій культурі. [...] українська модель Кассандри, безперечно, приваблює сучасного читача своєю абсолютною відважністю. Адже вона спроможна подолати не тільки жах смерті – дамоклів меч модерної людини – а й непевність фізичного існування – життя, і страх перед інтуїтивним знанням, порозрінням пророцтвом. Це риса європейського модернізму і водночас ознака екзистенційного світобачення ХХ століття. Виходом з жаху буття у творчість, фантазію, візію, як подолання цього жаху, позначені пошуки екзистенційної естетики⁹.

Podając analizę kreacji Kasandry w utworach obu poetek, warto przede wszystkim wyodrębnić to, co w nich wspólne i należy do pewnej konwencji, zgodnie z krytyką mitotwórczą Northropa Frye, w podejściu do tematu. Zaczynijmy więc od tego, że tekst Łesi Ukrainki zakwalifikować należy jako tragedię, ze względu na konflikt jednostki z siłami losu, fatum, konieczność dokonania wyboru, nieuchronność katastrofy. Również wiersz Szymborskiej niesie w sobie elementy tragedii, szczególnie gdy chodzi o konflikt wewnętrzny, z którym zmaga się Kasandra. Jednak, o ile akcja dramatu ukraińskiej poetki rozgrywa się w trakcie oblężenia Troi, a więc jej przepowiednie mają się dopiero ziścić, o tyle sytuacja liryczna naszkicowana w utworze Szymborskiej jest refleksją *ex post*, nad ruinami już pokonanego miasta. Nie ma to jednak zasadniczo znaczenia dla odczytania obu dzieł, bowiem ich głównym tematem nie jest upadek Troi, lecz namysł nad sytuacją egzystencjalną człowieka, nad ludzkimi dyle-

⁹ Т. С вербілова, Н. Малютіна, Л. Скорина, *Від модерну до авангарду: жанрово-стильова парадигма укр. драматургії першої третини ХХ століття*, Черкаси 2009, <http://books.google.pl/books>

matami moralnymi, w szczególności zaś nad dyskursem prawdy i nadziei. I to stanowi najważniejszy element, łączący oba dzieła.

Obydwie Kasandry wykreowane zostały zgodnie z funkcjonującym w kulturze wyobrażeniem tej postaci, a więc przede wszystkim i podmiot liryczny w wierszu Szymborskiej i bohaterka dramatu Łesi Ukrainki stanowią bezpośrednie nawiązanie do znanego archetypu i jego najbardziej reprezentatywnych cech (Troja, wieszczka, przepowiadanie nieszczęścia, brak wiary w te przepowiednie itp.). W obu tych kreacjach widzimy Kasandrę jako człowieka, który zмага się ze swoim darem, stanowiącym przekleństwo jej życia.

Bohaterka Łesi Ukrainki definiuje się w tekście dramatu poprzez rozmowy z różnymi postaciami: Heleną, Polikseną, Deifobosem, Helenosem, Andromachą, Parysem. Rozmowy te dotyczą w swej warstwie zewnętrznej przyszłości Trojańczyków, lecz ich prawdziwym, nie zawsze wyrażonym *explicite* sensem, staje się temat przeznaczenia, odpowiedzialności za słowo, pytania o to, czym jest prawda, czy jest ona warunkiem szczęścia itp. W swoich wizjach Kasandra, niejako z definicji, musi być i jest samotna, ale staje się również osamotniona i odrzucona w swoich przekonaniach i wyborach moralnych. I ten rodzaj odrzucenia staje się rodzajem najbardziej bolesnego doświadczenia. W utworze ukraińskiej dramatopisarki istotnym aspektem tożsamości bohaterki jest także jej kobiecość i związane z nią pragnienie miłości, ciepła i zrozumienia. Jednak rola wieszczki, a jednocześnie córki króla Troi wymusza na niej wybory wbrew jej woli, związane przede wszystkim z dobrem ogółu, a nie własnymi pragnieniami. Stają się one tym boleśnieszsze, że Kasandra rozumie ich bezcelowość, bowiem wie, że wola fatum jest nieubłagana i nic nie powstrzyma upadku Troi.

Spójrzmy teraz na sytuację liryczną mówiącego „ja” w utworze Wisławy Szymborskiej. Podmiot liryczny dokonuje autoprezentacji już w pierwszym wersie wiersza, wypowiadając słowa:

To ja Kasandra.
A to jest moje miasto pod popiołem.
A to jest moja laska i wstążki prorockie.
A to jest moja głowa pełna wątpliwości¹⁰.

Ta monologiczna tyrada skierowana jest do postronnego, niezaangażowanego odbiorcy, który, choć nie jest jasno określony, zna jednak sytuację Kasandry. Ona sama usiłuje mu tylko wyjaśnić swoje motywacje, które przywiodły

¹⁰ Tu i dalej cytaty za : W. S z y m b o r s k a, www.poema.pl/publikacja/1271-monolog-dla-Kasandry [dostęp: 15.05.2013].

ją do tego, nakreślonego powyżej momentu życia. Odbiorcą tym być może jest ona sama, a prowadząc swoje intymne wyznanie, próbuje pojąć, co się wydarzyło. Tym samym utwór noblistki stanowi swego rodzaju analizę stanu ducha antycznej wieszczki. Wspominaliśmy już wcześniej, że Kasandra Szymborskiej przemawia *post factum*, gdy jej wizje już się spełniły.

Z jej osobistego wyznania wyziera tragizm wyobcowania człowieka, innego od zwykłych ludzi, wybrańca o nadprzyrodzonych mocach, które jednak skazują go na wieczne niezrozumienie i samotność odczuwania. Kiedy mówi o mieszkańcach Troi, wyraźnie zaznacza się jej odrębność wobec nich, ale także drzemiące z racji daru, uczucie wybraństwa.

Kochałam ich
Ale kochałam z wysoka.
[...]
Spójrzcie na siebie z gwiazd – wołałam –
Słyszeli i spuszczały oczy.

Kasandra żyła ponad życiem, w przyszłości: „Gdzie zawsze jest pusto i skąd cóż łatwiejszego jak zobaczyć śmierć”.

Oni, zwykli ludzie:

Żyli w życiu
Podszyli wielkim wiatrem.
Przesądzeni.
Od urodzenia w pożegnalnych ciałach.

W przytoczonych wersach wyraźnie zaznacza się odmienny status ontologiczny prorokini i masy. A jednak to nie prorokini, lecz owej masie dane było doznać ulotnych chwil szczęścia, bowiem mieszkańcy Troi, na których z wysoka spoglądała wieszczka, „umieli się śmiać, splatać ręce, śpiewać piosenkę o zielonym listku, odczuwać trwanie chwili”. Ludzie ci doświadczyli życia, „żyli, choć od urodzenia tkwili w pożegnalnych ciałach”. Kasandra patrząc sponad życia, z przyszłości, widziała tylko śmierć. Siedząc teraz na ruinach Troi może wypowiedzieć słowa: „To prawda tryumfuję. Moja racja aż luną uderzyła w niebo”. Ale słowa te przesyczone są nie prawdziwym triumfem, lecz tragiczną ironią, bo zaraz dodaje: „Tylko prorocy, którym się nie wierzy, mają takie widoki”.

Jeśli porównać sytuację obu Kasandr, bez wątpienia przede wszystkim dostrzega się wspomniane jej wyobcowanie, odrzucenie przez swoich, samotność i brak zrozumienia. A więc, obydwie autorki koncentrują uwagę na tych

samych aspektach charakteru wieszczki. Można zastanawiać się, czy korzenie takiej właśnie kreacji bohaterki zarówno w dramacie Ukrainki, jak i w wierszu Szymborskiej, w istocie swej nie tkwią w romantycznej koncepcji poety, z jego wyobcowaniem, niezrozumieniem, odrzuceniem, a także, przecież, darem profetyzmu? Nie można zapominać o tym, że romantyzm tworzy paradygmat kultury polskiej, zaś Łesia Ukrainka była autorką neoromantyczną.

Ukazując podobieństwo tych kreacji nie możemy jednak pominąć pewnych różnic tkwiących głównie w odmiennym rozłożeniu akcentów w wymowie obu utworów. Zarówno bohaterka dramatu Łesia Ukrainki, jak i wiersza Wisławy Szymborskiej koncentruje swoją uwagę na dylematach moralnych, łączących się z jej darem, w obydwu wcieleniach doznaje z tego powodu rozpacz i zwątpienia. Jednak ukraińska Kasandra roztrząsa przede wszystkim dylematy związane z dyskursem prawdy, zaś polska z dyskursem nadziei. W dramacie główny konflikt dotyczy sporu między wieszczką a jej bratem bliźniakiem Helenosem (także wieszczem) o moralną wartość prawdy. Jedną z najważniejszych scen staje się nie moment zdobycia Troi, lecz rozmowa tej dwójki postaci na temat tego, czym jest prawda. Postępowaniem Kasandry kieruje imperatyw wierności wobec prawdy, nawet gdy musi wypowiadać gorzkie słowa i ranić siebie oraz bliskich. Helenos, doskonale rozumie, że ludzie nie pragną prawdy, lecz pocieszenia, stąd zadowolą się byle błagą.

Так що там! Ми обоє віщуні
і добре знаєм, що пташки, й утрібки,
і кров, і дим від жертви — все то тільки
покраси й покривало голій правді,
про людське око. Адже тая правда —
цнотлива дуже і поважна жінка,
і сором їй ходити без одежі. [...]
Сестро,
скажи мені, хто бачив голу правду?¹¹

Troja przegrywa, ponieważ jej mieszkańcy nie chcą tej prawdy usłyszeć, jak powiada jedna z postaci, chcą pożyć trochę kłamstwem rodzącym jednak nadzieję, wolą żywić się iluzją, że wszystko skończy się szczęśliwie. Opowieść Łesia Ukrainki jest więc w jakimś sensie opowieścią o odwiecznym zmaganiu się prawdy i ułudy. Helenos reprezentujący tę ułudę mówi, że posiada diadem i pa-

¹¹ Tu i dalej cyt. za: Л. У к р а ї н к а, *Зібрання творів у 12 тт.*, т. 4, Київ: Наукова Думка, s. 9-98.

storał, i że nie ma mu równego pośród władców i herosów, tylko Kasandra, reprezentantka prawdy, jest mu równa, a może nawet go przewyższa, więc

Ти тільки рівна, може, навіть вища,
і ми боротись будем до загины.

W jakimś sensie walka Kasandry i Helenosa, walka prawdy i ułudy toczy się nadal, także w naszym świecie i na tym właśnie zasadza się archetypiczność wzorców mitycznych i umiejętność ich aktualizacji przez wielkich twórców. Kasandra w dramacie Ukrainki doznaje wszelkich możliwych klęsk. W finałowej scenie spotykamy ją pogrążoną w rozpacz, z poczuciem winy za los Troi. Jednak postać ta, pomimo porażki w sensie fizycznym, w sensie moralnym pozostaje niezwyciężona, także w chwili, gdy przybywa do Myken wraz z Agamemnonem, gdzie wie, że czeka ją śmierć z rąk żony króla. Zrzuca z głowy diadem, przełamuje swój pastorał, ale gest ten staje się symbolem wyzwolenia i w końcu wolności wyboru.

U Szymborskiej, inaczej niż u Ukrainki, spotykamy Kasandrę pokonaną, bowiem tak zatraciła się w swym darze, że zapomniała o drugim człowieku, przestała go rozpoznawać („nawet nie znałam ich imion o nietrwałych imionach”), mówiła do niego zawsze twardym tonem, a kochając go, kochała jak powiada z wysoka, sponad życia. Teraz, gdy siedzi wśród popiołów, żałuje, że nie potrafiła być bardziej ludzka, że nie wiedziała, co to takiego jest chwila, („och bodaj jedna jakakolwiek”). W wierszu Szymborskiej w sensie moralnym zwyciężają zwykli ludzie, którzy potrafią kochać, śmiać się i doświadczać sycącego się własną migotliwością płomyka nadziei, pomimo że utracą Troję i pomimo że urodzili się „w pożegnalnych ciałach”. Całość utworu spina swoista klamra kompozycyjna. W otwarciu wiersza widzimy Kasandrę, która co prawda siedzi wśród popiołów, lecz nadal dzierży laskę i wstążki prorockie, choć głowę ma już pełną wątpliwości. W zamknięciu wiersza następuje zdegradowanie atrybutów władzy wieszczki jako nic nieznaczących, wstrętnych jej przedmiotów: „A to jest moja szmatka ogniem osmalona. A to są moje prorockie rupiecie. A to jest moja wykrzywiona twarz”. Tym samym przychodzi uświadomienie, że prawdziwym darem nie jest dar widzenia przyszłego losu, lecz dar przeżywania życia, odczuwania radości i nadziei. Gdyby o tym wieszczka wiedziała wcześniej, jej twarz mogłaby być piękną.

Konkludując, wydaje się, że utwór Łesi Ukrainki jest znacznie bardziej klasycznym odczytaniem mitologicznego wzorca Kasandry niż kreacja poetka Szymborskiej. Można domniemywać, że te dwa podejścia stanowią wyraz transformacji kulturowych i przewartościowań, które miały miejsce w tragicz-

nym XX wieku. Bliższe nam czasowo odczytania klasycznych wzorców wiodą niekiedy wręcz do odwrócenia ich pierwotnych znaczeń, co oczywiście łączy się z kondycją i stanem ogólnym kultury europejskiej.

ПОСТАТЬ КАСАНДРИ В ДРАМАТИЧНІЙ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ ЛЕСІ УКРАЇНКИ І ЛІРИЧНОМУ ПРОЧИТАННІ ВІСЛАВИ ШИМБОРСЬКОЇ

Резюме

У статті зроблено спробу порівняти постать Касандри в польській і українській літературах на прикладі поетичної драми Лесі Українки *Касандра* та вірша Віслави Шимборської *Монолог для Касандри*. Український твір є більш класичним прочитанням міфологічного взірця ніж вірш польської поетеси. Це можна тлумачити впливом культурних перетворень і переосмислення цінностей, що відбулося протягом XX століття, оскільки обидва тексти з моменту їх створення розділяє більше шістдесят років. Ближчі до нас за часом прочитання класичних зразків інколи повністю змінюють їхні первинні значення, що обумовлено змінами культурних парадигм європейської культури, а також зміною перспективи досвіду людини.

THE FIGURE OF CASSANDRA IN THE DRAMATIC INTERPRETATION BY LESYA UKRAINKA AND IN THE POETIC READING BY WISŁAWA SZYMBORSKA

Summary

This paper marks an attempt to compare the literary figure of Cassandra in Polish and Ukrainian literature, as exemplified by the poetic drama *Kassandra* [Cassandra] by Lesya Ukrainka and by the poem *Monolog dla Kasandry* [A Monologue for Cassandra] by Wisława Szymborska. In terms of literary interpretation, the Ukrainian example falls far closer to classical mythology than the Polish counterpart. This fact can be interpreted as a manifestation of cultural transformations and revaluations that recurred in the tragic 20th century. The interpretation of the classical models that came later in time and that is more attractive for a contemporary reader often leads to the reversal of the

primary senses planned by the authors. This problem is of more general nature and has to do with the general status quo of present-day European culture.

Słowa kluczowe: Kasandra, mitologia, wzorce archetypowe, mit, sytuacja egzystencjalna, dyskurs prawdy i nadziei.

Ключові слова: Касандра, міфологія, архетипний взірець, міф, екзистенційна ситуація, дискурс правди і надії.

Key words: Cassandra, mythology, archetypal patterns, myth, existential situation, discourse of truth and hope.